

УДК 81'373.74

Марія Личук

ЧАСТКОВО ФРАЗЕОЛОГІЗОВАНІ РЕЧЕННЯ З ВІДНОШЕННЯМИ ЗУМОВЛЕНОСТІ

У статті досліджено частково фразеологізовані речення з семантикою зумовленості, описано засоби зв'язку між їхніми частинами. Схарактеризовано семантико-структурні різновиди двох підтипів частково фразеологізованих речень із відношеннями зумовленості. Простежено специфіку вираження дії в пре- і постпозитивних частинах цих речень, описано специфіку додаткової семантики, що нашаровується на основне значення.

Ключові слова: частково фразеологізоване речення, семантика зумовленості, фразеологізовано-сполучникові засоби, фразеокомплекс, постійний компонент, змінний

компонент, додаткова семантика.

У лінгвоукраїністиці нечленовані побудови фразеологізованого типу почали досліджувати на початку XXI ст. [Lychuk; Shytyk]. Однак питання семантичної типології частково фразеологізованих речень залишилося поза увагою дослідників.

Метою статті є аналіз семантичного типу частково фразеологізованого речення – з відношеннями зумовленості, визначення засобів зв'язку між їхніми частинами та з'ясування специфіки додаткової семантики. Її **завдання**: 1) окреслити фразеосхеми частково фразеологізованих речень із семантикою зумовленості; 2) визначити роль засобів зв'язку між їхніми частинами; 3) схарактеризувати семантику фразеосхем частково фразеологізованих речень з відношеннями зумовленості; 4) описати морфологічні форми змінних компонентів фразеосхеми.

Частково фразеологізовані речення – це синтаксичні одиниці, однак з погляду формально-граматичного є ущербними. Вони утворені з двох частин: перша частина ґрунтується на фразеосхемі, утвореній постійним і змінним компонентами, друга виражена формально-граматичним реченням. Лексичне наповнення компонентів фразеосхеми частково фразеологізованого речення деактуалізується в семантичному плані, вони втрачають денотативне спрямування, здатність розчленовуватися на диференційні семантичні ознаки. Відбувається своєрідна семантична переорієнтація компонентів. Деактуалізація компонентів структурної схеми фразеологізованої побудови спричиняє внутрішню семантичну єдність та семантичну цілісність компонентів.

У фразеологізованих реченнях модусний компонент супроводжує всі реалізації будь-якого виду такого речення в мовленні, оскільки, на думку деяких дослідників, модусна подія може існувати самостійно, без стосунку до диктумної [Cheremysyna, Kolosova: 37].

Синтаксична семантика частково фразеологізованих речень зосереджена у сфері певних семантико-синтаксичних відношень. В один із типів – з відношеннями зумовленості. Ці відношення встановлюються між двома частинами нечленованої побудови.

Дослідники виокремили як специфічні синтаксичні конструкції з початковими словами *варто, досить (достатньо)* [Russkaya grammatika: 598–602; Kurs: 302–303].

Частково фразеологізовані речення з відношеннями зумовленості між їхніми частинами мають різне трактування в сучасному українському мовознавстві. І. Г. Чередниченко розглядав такі речення як взаємопідрядні передумовно-наслідкові з огляду на те, що зміст першого, попереднього, речення стосується змісту другого, наступного, як передумова до спричиненого ним негайного наслідку [Cherednychenko: 121]. Б. М. Кулик кваліфікував такі

речення як складні речення проміжного типу з елементами підрядності й сурядності, акцентував на їхній умовно-наслідковій семантиці [Kulyk: 187]. О. Є. Вержбицький визначив синтаксичні побудови, утворені за зразком *варто* (*варто лише, варто тільки*).., *щоб* (*як, і*)..; *досить* (*досить лише, досить тільки*).., *як* (*щоб*).., як складні конструкції з підрядним умови. Сполучники *як, і, щоб* маркують результат виконання дії першої частини [Kurs: 302].

Залежно від наповнення ядра фразеологізованого частково фразеологізованого речення з відношеннями зумовленості утворюють два різновиди: 1) зі сполучниковим ядром *варто*.., *як* (*щоб, і*); 2) зі сполучниковим ядром *досить* (*достатньо*).., *як* (*щоб, і*).

Н. Ю. Шведова виокремила такі ознаки частково фразеологізованих речень, що мають двомісне ядро *варто*.., *як* (*щоб, і*); *досить* (*достатньо*).., *як* (*щоб*): 1) сполучник не є автономним сполучним засобом, а виконує свою функцію разом із граматизованою формою *варто, досить* (*достатньо*); 2) композиційна схема таких побудов фіксована: граматизована форма починає речення; 3) дві частини речення не співвідносяться як головна і підрядна складнопідрядного речення; 4) в оформленні першої частини діють певні граматичні обмеження, зокрема щодо граматичної категорії виду для дієслівної лексеми; 5) друга частина вказує на наслідок, результат того, про що йдеться в першій частині [Russkaya grammatika: 598].

1. Основою частково фразеологізованих речень зразка *варто* + *іменник* (*дієслово*), *як*... є ядро *варто*.., *як*. Перше оточення оформлене субстантивною лексемою зі значенням суб'єкта у формі давального відмінка й інфінітивом доконаного виду. Напр.: ***Варто Оксані розплющити очі, як знову бачила себе серед пшеничного поля*** (Є. Божик). Друге оточення виражене низкою лексем, а саме: а) особово-часовою формою дієслова, пор.: *Варто*.., ***як приїжджає***..; *Варто*.., ***як приїхав***..; *Варто*.., ***як приїде***..; б) особово-часовою формою дієслова та інфінітивом, пор.: *Варто*.., ***як починає говорити***..; *Варто*.., ***як почав говорити***..; в) зв'язковим дієсловом та предикативним прислівником, пор.: *Варто*.., ***як стає тяжко на серці***. Напр.: *Варто йому повідомити про проблему, як він зразу ж приїде* (Ю. Андрухович); *Варто йому вказати на помилки, як починає сердитися* (Розм.).

У цих нечленованих побудовах можливе використання різних часових форм дієслова. З огляду на те, що в препозиції вжито відприслівниковий сполучник *варто*, тут немає координації часу для дієслів у пре- і постпозитивній частинах.

Особливістю частково фразеологізованих речень, в основі яких фразеосхема *варто* (*було*) + *інфінітив, як* (*щоб*), є елімінація субстантивного компонента у формі давального відмінка. Однак у такому разі повинні діяти такі умови: а) постпозитивний контекст має суб'єкта дії чи стану, виражених

інфінітивом – компонентом першого оточення. Суб'єкта дії чи стану можна визначити за формою першої особи однини дієслова у постпозитивній частині, напр.: **Варто повернути голову, як знову побачу свій рідний дім** (Розм.); б) дія чи стан, що виражає інфінітив у препозиції, не стосується певної особи, як-от: **Варто протримати настоянку один рік і більше в герметично закритому бутлі, як вона почне виділяти надзвичайно тонкий аромат** (Галицька Брама, 11.15).

Наявність або відсутність субстантивного компонента в препозитивній частині уможливорює виділення двох різновидів частково фразеологізованих речень:

1) з вираженим суб'єктом дії у формі давального відмінка, напр.: **Варто було місяцю зійти, як** [стара Недолиха з донькою] **знову вийшли на своє стержище з довгими полотняними торбами та й заходилися збирати колоски** (К. Мотрич); **Варто мені з'явитися на вулиці – і про це відразу донесуть Зоні** (В. Врублевський);

2) з невираженим суб'єктом дії у формі давального відмінка; він може бути встановлений з контексту, напр.: **Але унтершарфюрер перед відступом німців з міста попередив Рубаса: варто лиш раз не виконати Гаркушине завдання – і деякі документи Рубаса потраплять до чекістів, а там з такими, як він, одна розмова...** (Р. Самбук).

Суб'єкт дії, виражений граменою давального відмінка, має чітко фіксоване місце розташування. Така субстантивна лексема не може стояти відразу ж після інфінітива, якщо: а) після нього вжито займенникову лексему у формі давального відмінка в ролі об'єкта, напр.: **Варто мені розповісти йому, як ..**; б) правобічну позицію інфінітива займає займенникова лексема у формі знахідного відмінка, напр.: **Варто батькові вдарити його, як ...**

Для увиразнення раптовості чи несподіваності виконання дії у препозитивній частині уживають складений елемент *варто тільки, варто лиш (лише)*, напр.: **Варто йому тільки відвернутися, як за спиною продовжилися нашіптування** (В. Козаченко). У постпозитивній частині можливе вживання прислівників *скоро, відразу, раптом*, що вказують на нульовий або мінімальний часовий інтервал, напр.: **Та варто мені тільки опинитися в цьому знайомому будинку, як одразу ж потягнуло на вулицю** (О. Досвітній).

У постпозитивній частині частково фразеологізованих речень зумовленості можуть бути ужиті дієслова як доконаного, так і недоконаного виду. Видова ознака вможливорює розмежування синтаксичних побудов зі значенням одноактності і повторюваності, напр.: **Варто йому було поїхати до Києва, як втратив роботу у фірмі** (Галичина, 20.12.15); **Варто мені перед сном вимкнути світло в маленькій кімнаті, як здається, що знову хтось ходить** (Розм.). Одноактність дії увиразнює вживання в постпозитивній частині

дієслова доконаного виду у формі минулого часу, а повторюваність дії – дієслова недоконаного виду у формі теперішнього або минулого часу.

Заміна сполучникового компонента *як* на *і* зумовлює результативність дії в постпозитивній частині, напр.: *Варто лише перед обідом випити один стакан червоного вина – і апатію як рукою зніме* (Коліжанка, 17.09.15).

На основні відношення зумовленості нашаровується додаткова семантика, специфіку якої визначає лексичне наповнення другої частини. Можливі три види додаткової семантики:

1. Семантика раптовості. Сполучник *як* у структурі фразеосхеми формує значення – “настання результату, що закріплено в другій частині, зразу ж після виконання умови, зафіксованої в першій частині”, напр.: *Варто тільки тріснути крижині, як морозна ніч застогне і загуде* (М. Стельмах).

2. Семантика результату. Єднальний сполучник *і* вказує на тісний зв'язок між умовою і результатом; фразеосхема має значення – “за умови виконання дії, названої в першій частині, постає результат, закріплений у другій частині”. Напр.: *Варто мені з'явитися на вулиці – і про це відразу донесуть Зоні* (В. Врублевський);

3. Семантика умовно-наслідково-цільова. Підрядний сполучник *щоб* увиразнює значення фразеосхеми: “досягнення мети, одночасно й результату, можливе внаслідок виконання умови, визначеної в першій частині”. Наприклад: *Варто вийти на вулицю, щоб зрозуміти, що всі оці двірники та прибиральниці живуть не так, як я* (Л. Денисенко).

2. Частково фразеологізовані речення з ядром *досить (достатньо)...*, *як (що, щоб, і (й))*.

Українські мовознавці виділяли нечленовані побудови зразка *Досить (було) + інфінітив, як (щоб, і)* як речення фразеологічного типу серед складнопідрядних речень мети [Slyn'ko, Нууvanyuk, Kobulyans'ka: 573].

Фразеологізовані речення з ядром *досить (достатньо)...*, *як (що, щоб, і (й))* мають два оточення: препозитивна частина трикомпонентна – дієслово *бути* у формі минулого часу, субстантивна лексема на означення суб'єкта дії у формі давального відмінка або кількісно-іменникова сполука, займенникова, дієслівна, ад'єктивна чи адвербіальна лексема та інфінітив доконаного виду; постпозитивна частина різномісна: а) однокомпонентна, виражена дієсловом в особово-часовій формі; б) двокомпонентна – дієслово в особовій формі, інфінітив або безособове дієслово та прислівник. Напр.: *Досить було Василеві підвести догори очі, скласти пісно губи (баба Редьчиха зайшла до сусідки), й клас вибухав реготом* (Ю. Мушкетик); *Досить було одного її слова, як він згадав вечір у студентському гуртожитку* (Б. Жолдак); *Але досить було Степанові перехопити чийсь погляд, як лихі очі кидалися врозтіч, бралися байдужістю або й удаваним співчуттям* (М. Стельмах); *Досить йому було*

просидіти хвилин п'ять в темноті, як починало здаватися, що його ударять по носі (І. Йосипів).

Частково фразеологізовані речення з ядром *досить* (*достатньо*).., як (*що, щоб, і (й)*) утворюють два семантико-структурні різновиди.

1. У першому різновиді значення препозитивної частини загалом впливає на реалізацію дії, названої в постпозитивній частині. Напр.: *Досить прочитати листи К. Юнга, щоб зрозуміти унікальність його енциклопедичних знань* (Експеримент, 05.16.17).

Правобічну позицію щодо постійного компонента *досить* (*достатньо*) заповнюють такі компоненти:

1) інфінітив, що вказує здебільшого на початок або закінчення дії, напр.: *Досить Білашеві було поглянути в її бік, як їхні очі зустрілися* (О. Жовна). Характеристики інфінітива впливають на появу додаткового значення раптового чи швидкого слідування однієї дії за другою. Темпоральна семантика швидкого слідування буде нейтралізована, якщо інфінітив виражає значення постійної незавершеної чи тривалої дії, напр.: *Достатньо знати, що тебе чекає попереду, щоб життя втратило будь-яку цікавість* (Ю. Смолич).

Диференційною ознакою таких частково фразеологізованих речень є їхній модальний план. Дію в препозитивній частині сприймаємо як незавершену, однак бажану, напр.: *Достатньо протягнути руку, щоб відчутти шовкову гриву коня* (К. Москалець). Бажаність дії зумовлена перспективою реалізації дії в постпозитивній частині; вона близька до мети, для досягнення якої достатнім є здійснення дії в препозитивній частині.

Наслідком фразеологізації нечленованої побудови з дієслівною зв'язковою лексемою *бути* у формі минулого часу є те, що препозитивну частину характеризуємо за ознакою реальності / ірреальності дії як недиференційовану, напр.: *Достатньо було уважно подивитися їй в очі, щоб зрозуміти, що все це говориться для самозаспокоєння* (І. Йосипів).

У частково фразеологізованих реченнях, сформованих на основі фразеосхеми *досить* + *інфінітив*, як (*що, щоб, і (й)*).., поєднуються два модальні плани: препозитивна частина характеризується ствердною реальною модальністю, постпозитивна – ірреальною модальністю, пор.: *Миколі досить було прийняти пропозицію директора, як його чекало б нове життя* (В. Назаренко).

2. Іменниковий компонент або кількісно-іменникова сполука у формі генітива.

Іменниковий компонент може бути виражений: а) лексемами на зразок *погляд, слово, усмішка* та ін., що нерідко доповнені лексемами зі значенням кількісного обмеження для увиразнення однократності дії (пор.: *одного погляду, одного слова, однієї усмішки*) або якісного обмеження для вираження

достатньої дії (пор.: *цього погляду, такого погляду*), напр.: *Досить однієї згадки про напівлегендарну Трою і Карфаген, щоб переконатися, чим були війни для народів* (О. Гончар); «*На роботу теж приходив!*» – крикнула сердито дівчина. *Досить однієї розмови, щоб всі зрозуміли її ставлення до нього* (Ю. Смолич); б) іменником зі значенням предмета чи істоти у формі генітива, що означає велику або надмірну кількість, що підлягає / не підлягає лічбі, напр.: *Досить півкорця пшениці, щоб родина прожила до весни* (В. Гжицький); в) іменником зі значенням конкретного чи невизначеного часового терміну або кількісно-іменною сполукою із часовим значенням, напр.: *Досить було двох днів, щоб усі зібралися разом* (В. Козаченко).

2. У другому різновиді в препозитивній частині виражено дію, ознаку чи якість, достатність якої визначає наслідок у постпозитивній частині. Правобічну позицію щодо частково граматизованого постійного компонента *досить (достатньо)* заповнюють дієслова з аспектуальною характеристикою активності: *наслухатися, накричатися* та ін. У цій позиції не можуть бути дієслова зі значенням фінітності. Напр.: *Він достатньо наслухався цих історій, щоб сьогодні їх слухати ще раз* (Я. Лижник).

Сполучникове ядро *досить (достатньо)...*, як (*що, щоб, і (й)*)... формує фразеологічний комплекс разом із такими компонентами:

1) із дієсловом, якому притаманна аспектуальна характеристика незавершеності. У препозиції до нього не вживають обмежувальних актуалізаторів на зразок *навіть, тільки, уже* та ін. Цільова семантика в нечленованих побудовах такого різновиду нейтралізована. Місцерозташування препозитивної і постпозитивної частин є чітко фіксоване, інверсія неможлива. Один із постійних сполучникових компонентів *досить (достатньо)* займає контактну препозицію щодо поширювальної дієслівної лексеми, напр.: *Він досить пояснив, щоб вибрати правильний варіант* (Ю. Збанацький);

2) із прикметником (дієприкметником). Правобічну позицію сполучникового компонента *досить (достатньо)* заповнює ад'єктив зі значенням якісної ознаки, напр.: *Його сусіди досить забезпечені, щоб самим доглядати за садом і клумбами* (В. Назаренко);

3) із прислівниковою лексемою, що виражає якісну ознаку дії. У препозитивній частині ознака дії має високий ступінь вияву, що необхідно для здійснення дії в постпозитивній частині, напр.: *В одній розмові він висловився досить ясно, щоб зрозуміти, що він підтримує німецьку владу* (В. Козаченко).

Отже, семантичний тип частково фразеологізованих речень з відношеннями зумовленості сформував два підтипи: з ядром *варто...*, як і ядром *досить (достатньо)...*, як (*що, щоб, і (й)*). Чітко закріплена позиція постійного і змінного компонентів, граматична форма змінного компонента впливають на

формування додаткової семантики цього семантичного типу частково фразеологізованих речень.

References

Kulyk, Borys. *Kurs suchasnoyi ukrayins`koyi literaturnoyi movy (The course of modern Ukrainian language. Syntax)*: Ch. 2. *Syntaksys (Syntax)*. Kyiv: Radyans`ka shkola, 1965.

Kurs suchasnoyi ukrayins`koyi literaturnoyi movy` : Syntaksys (The course of modern Ukrainian language. Syntax) / za red. akad. L. A. Bulaxovs`kogo. Kyiv: Radyans`ka shkola, 1951. – T. 2.

Lychuk, Mariya. “Stupeni frazeologizacziyi rechen` (Degrees of phraseologizing sentences).” Diss. Instytut ukrayinskoyi movy, 2001. Abstract.

Slyn'ko, Ilarion, and Nina Huyvanyuk, and Mariya Kobylyans'ka. *Syntaksys suchasnoyi ukrayins`koyi movy. Problemni pytannya (Syntax of the Contemporary Ukrainian Language. Discussion Issues)*. Kyiv: Vyshcha shkola, 1994.

Russkaya grammatika (Russian Grammar): v 2-ch. t. T. 2. Syntaksys / gl. red. N. Ju. Shvedova. Moskva, Nauka, 1980.

Cherednychenko, Ivan. *Skladnopydryadni rechennya v suchasnij ukrayins`kij movi (Complicated sentences in modern Ukrainian)*. Chernivci: Vy`d-vo Cherniv. un-tu, 1959.

Cheremysyna Majya, and Tatyana Kolosova. *Ocherky po teoryiy slozhnogo predlozheniya (Essays on the theory of a complex sentence)*. Novosibirsk: Nauka, 1987.

Shytyk, Ljudmyla. “Chastkovo frazeologizovani skladni rechennya pidryadno-suryadnogo typu v ukrayins`kij movi”. (Partly phraseologized complicated sentences of a subordinate type in the Ukrainian). *Ukrayins`ka mova (Ukrainian language)* 2 (2013):13–28.

Abstract

Mariya Lychuk

PARTIALLY PHRASEOLOGIZED SENTENCES WITH CONDITIONAL RELATIONS

Background. Questions of the semantic typology of partially phraseologized sentences have been left out of the attention of researchers.

Purpose. Analysis of the semantic type of partially phraseologized sentence with the relation of conditionality, determination of communication between their parts and clarification of the specifics of additional semantics.

Methods. Observation, generalization, descriptive, transformational and modeling methods.

Results. Depending on the filling of the kernel of the phrase-complex, fractional phraseologized sentences with conditional relations form two varieties: 1) with kernel *варто...*, *як*; and 2) with kernel *досить (достатньо)...*, *як (що, щоб, і (ї))*.

1. The first environment is represented by a substantive word with the value of the subject in the form of a dowry case and the infinitive of the finished species. The second environment is expressed by a number of tokens, namely: the person-time form of the verb, the infinitive, the connecting verb and the predicative adverb.

On the basic relations of conditionality, some semantics is added, the specifics of which determines the lexical filling of the second part. There are three types of additional semantics: semantics of surprise, semantics of the result, and semantics of conditional-consequential-target.

2. Partially phraseologized sentences with the kernel *достить (достатньо).., як (щоб, щоб, і (ї))*.

Such phraseologized sentences have two environments: the prepositive part of the three-component – the verb *to be* in the form of the past, a substantive word for the definition of the subject of action in the form of a dative case or a quantitative-noun compound, pronoun, verb, adjective or adverbial token, and the infinitive of the finished species. The post-positive part is varied as follows: a) a one-component element expressed in the verb in the face-time form; and b) a two-component structure – a verb in a personal form, an infinitive or an in-person verb and adverb.

Partially phraseologized sentences with the kernel *достить (достатньо).., як (щоб, щоб, і (ї))* form two semantic-structural varieties: 1) in the first variety, the value of the prepositional part in general affects the implementation of the action, called in the post-positive part; 2) in the second variety, in the prepositional part, an action, a sign or a quality is expressed, the sufficiency of which determines the consequence in the post-positive part.

Consequently, the semantic type of partially phraseologized sentences with the relationship of conditionality has formed two subtypes: the kernel is *варто.., як* and the kernel *достить (достатньо).., як (щоб, щоб, і (ї))*. Clearly fixed position of the constant and variable components, as well as their grammatical forms influence the formation of additional semantics.

Keywords: partly phraseologized sentences, semantics of conditionality, phraseologized-conjunctive means, phrase-complex, constant component, variable component, additional semantics.